

Микола Прищак,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філософії та гуманітарних наук
Вінницького національного технічного університету,
м. Вінниця, Україна
e-mail: m_pryschak@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-7237-5464

ГЕНЕЗА КОМУНІКАТИВНИХ ІДЕЙ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (50-ТІ – 80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті визначено комунікативні ідеї в педагогічній думці України (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.), які впливали на становлення комунікативного підходу в освіті, та досліджено їх генезу (означення, соціально-історичні умови виникнення, становлення, розвиток, взаємовплив).

Доведено, що визначальним чинником становлення комунікативного підходу в 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст. була комунікативно-педагогічна творчість В. О. Сухомлинського. Незважаючи на те, що наукова і практична діяльність вченого здійснювалася в межах радянської системи освітньо-педагогічної комунікації, яка характеризувалася авторитаризмом і монологічністю, він, свідомо чи несвідомо, долав її межі та вийшов на рівень гуманістичної й діалогічної комунікації – комунікативності.

У досліджуваний період, одночасно з комунікативно-педагогічною творчістю В. Сухомлинського, у напрямі актуалізації відповідних комунікативних чинників (ідей) активно працювали також інші педагоги. Зокрема, це дослідження проблеми «взаємин» (М. Вейт, В. Власенко, М. Красовицький, С. Максименко, Д. Ніколенко, І. Синиця та ін.), «такту» (В. Бойко, С. Максименко, Д. Самуйленков, І. Синиця, І. Федоренко та ін.), «спілкування» (Ю. Гапон, Б. Ільюк, С. Жовтобрюхова, О. Киричук, Г. Полякова, та ін.), «діалогу» (С. Курганов, В. Литовський, І. Соломадін, В. Ямпольский та ін.), «співробітництва» (Ю. Гільбух, С. Гузик, О. Захаренко та ін.).

Визначено, що процес генези комунікативних ідей в педагогічній думці України (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) розгортався від означення комунікативних чинників освіти як міжособистісних (психологічних) форм освітнього процесу в системі «учитель – учень» (взаємини, такт, спілкування, діалог) до означення комунікативних чинників освіти як системоутворювальних явищ і понять освітнього процесу та освіти загалом (спілкування, діалог, співробітництво), що суттєво наблизило педагогічну науку до розроблення комунікативного підходу в освіті.

Дослідження генези комунікативних ідей засвідчує поступове усвідомлення педагогами ролі комунікативності як онтологічної, телеологічної та аксіологічної основи розвитку особистості та важливого методологічного принципу розвитку педагогіки та освіти загалом.

Ключові слова: освіта, педагогіка, історія педагогіки, педагогічна думка, комунікативність, комунікативні ідеї, комунікативний підхід, взаємини, такт, спілкування, діалог, співробітництво, взаємодія, Україна.

Постановка проблеми. Посилення ролі комунікативних засад освіти в Україні сьогодні визначається Концепцією нової української школи (ухваленою рішенням колегії МОН 27.10.2016), яка базується на засадах «педагогіки

партнерства». В основі педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями та прагненнями, є добровільними й зацікавленими однодумцями, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат. Школа має ініціювати нову, глибшу залученість родини до побудови освітньо-професійної траєкторії дитини. Діалог і багатостороння комунікація між учнями, учителями та батьками змінить односторонню авторитарну комунікацію «вчитель» – «учень» [21].

Комунікативність у концептуальному, парадигмальному, теоретичному, гносеологічному планах актуалізовано в понятті «комунікативний підхід в освіті» [27], який розглядаємо як універсальну ідею, що визначає, розкриває, актуалізує комунікативність як онтологічну, телеологічну, аксіологічну основу розвитку особистості та методологічну основу освіти. Методологічно-гносеологічною суттю комунікативного підходу в освіті є розгляд освітніх (педагогічних) явищ на основі поняття педагогічної комунікативності. Поняття педагогічної комунікативності поєднує, «знімає» інші комунікативні явища та поняття педагогіки: спілкування, діалог, взаємодія, комунікація, співробітництво, взаємини, такт, толерантність та ін.

Вважаємо, що педагогічна комунікативність – це процес і стан педагогічної взаємодії «Я – Інший», на основі якої «учень» усвідомлює себе, відкриває та актуалізує свою онтологічну, аксіологічну та телеологічну самість (суб'єктність). Інші актуалізуються в «учителіві», «книзі», «змісті освіти», «природі», «суспільстві», «культурі», «інших учнях», «батьках», «комп'ютері», «космосі», «божестві», «тексті» та ін. «Я – Інший» як система буття особистості, є також системою (формулою) педагогічної комунікативності.

Категоріально-методологічною основою явища і поняття «педагогічна комунікативність» є термін комунікативність (від лат. *communico* – робити спільним: ділитися, наділяти, обмінюватися, радитися, повідомляти, спілкуватися, приєднувати, зв'язувати, з'єднувати, брати участь) – процес та стан свідомості, співбуття та взаємодії «Я – Інший», на основі яких «Я» усвідомлює себе, відкриває та актуалізує свою онтологічну, аксіологічну і телеологічну самість (суб'єктність). «Іншим» може бути «Я», «Ти», «Воно», «Ми». Інші об'єктивуються в людях, природі, суспільстві, культурі, космосі, божестві, тексті, комп'ютері тощо [27; 25].

Розроблення теорії комунікативного підходу потребує історико-педагогічного дослідження суті та процесу становлення комунікативних засад педагогічного процесу та освіти загалом – становлення комунікативного підходу.

Мета статті – висвітлення комунікативних ідей у педагогічній думці України 50-х – 80-х рр. ХХ ст. як основи становлення комунікативного підходу в освіті незалежної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічне вивчення проблеми становлення комунікативного підходу в освіті в педагогічній думці України (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) свідчить про те, що окремі аспекти питання комунікативного підходу досліджували українські вчені: О. Адаменко (розвиток педагогічної думки) [1], Л. Березівська (реформування шкільної освіти, ідеї В. Сухомлинського як джерело педагогіки співробітництва) [2; 3; 4; 5; 6; 7], О. Єрьоменко (теорія та практика демократизації відносин «вчитель – учень» [13], С. Золотухіна (розвиток ідеї виховуючого навчання) [18], О. Петренко (гендерні підходи до освіти та виховання) [22], Л. Пироженко (реформування змісту освіти)

[23], І. Прокоп (розвиток виховних цілей навчання у дидактиці) [28], О. Савченко (творчість В. Сухомлинського) [30], О. Сухомлинська (історико-педагогічний процес, виховання) [34], Н. Хміль (розвиток засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки) [43], О. Цимбалюк (професійна комунікативна діяльність учителя) [44] та ін.

Вивчення зарубіжної історіографії засвідчило відсутність праць з окресленої проблеми. Разом з тим на окремих аспектах питання педагогічної комунікативності в українській педагогічній думці, зокрема у творчості В. Сухомлинського, акцентують увагу Е. Гартманн (Німеччина), А. Кокерілл (Австралія), Ч. Сяомань (КНР), Х. Франгос (Греція) та ін. [2; 33]. Важливим методологічним чинником історико-педагогічних досліджень комунікативних засад освіти є ідеї комунікативної практичної філософії (К.-О. Апель, Д. Бюлер, Ю. Хабермас та ін.) [12], ідеї гуманістичної психології та педагогіки К. Роджерса [29] та ін., філософсько-педагогічні ідеї О. Больнова [8].

Питання комунікативних засад розвитку освіти в історіографічних джерелах побічно розглянуто здебільшого в контексті дослідження інших педагогічних та освітніх проблем.

Отже, проблема становлення комунікативного підходу в українській історії педагогіки 50-х – 80-х рр. ХХ ст. є малодослідженою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ініційована М. Хрущовим реформа 1956–1964 рр., що відбувалася у «контексті десталінізації, певної демократизації суспільства, науково-технічної революції й перебудови економічної сфери» [3; 4], поставила питання необхідності розвитку особистості освіченої, професійної, творчої, активної, що особливо стосувалося управлінського рівня. Це зумовило зміни в освіті. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (17 квітня 1959 р.) визначив провідні освітні принципи: зв'язок школи з життям (підготовка учнів до суспільно корисної, продуктивної праці), політехнічний (поєднання вивчення основ наук, політехнічного навчання та трудового виховання), професіоналізації (підготовка учнів із виробничих спеціальностей у поєднанні з виробничим навчанням), ідеологічний (комуністичний) [3; 4]. Прийняття та впровадження закону спричинило «хвилю педагогічної дискусії», «оживило українську педагогічну думку після довгих років мовчання хоча в рамках радянського дискурсу» [3].

Реформи М. Хрущова значною мірою стосувалися процесів розвитку культури та освіти. Це пов'язано з тим, що саме в цих сферах процес контролю над людиною є досить складним, оскільки пов'язаний із суб'єктивним чинником, зокрема з діями інтелігенції. Ми можемо згадати рух «шістдесятників» у розвитку філософії, літератури, який суттєво вплинув на зростання національного самоусвідомлення українців. Такими неконтрольованими були процеси в теорії, а особливо в практиці освіти [26].

Значним внеском у процес усвідомлення та практичної реалізації гуманістичних (онтологічно-духовних) засад комунікативного підходу в шкільній освіті та освіті загалом як в історичному, так і сучасному вимірах є педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського [24].

Комунікативні ідеї пронизують практично всю педагогічну творчість В. Сухомлинського. Так, у праці «Серце віддаю дітям» [40] учений аналізує мету, зміст, методи виховання дітей у період дитинства (молодший шкільний вік),

акцентуючи увагу на ролі різних аспектів комунікативності в системі «учень – природа». Закономірності навчально-виховного процесу підлітків (середній шкільний вік) педагог розглядає у творі «Народження громадянина» [37]. У цей період, на думку В. Сухомлинського, взаємодія учня зі світом відбувається передусім у сферах «учень – суспільство» та «учень – людина». У «Листах до сина» [36] бачимо спробу викласти свої погляди на людину в період юності. Системному аналізу сутності духовного розвитку особистості в періоди дитинства, отрочтва, юності та особливостей її взаємодії зі світом, що визначає зміст і методи освітньо-виховного процесу, присвячено праці «Духовний світ школяра» [35] та «Як виховати справжню людину» [41]. Проблемі виховання всебічно розвиненої особистості, з акцентом на суспільній складовій змісту шкільної освіти та комунікативності молоді людини, присвячено монографію «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» [39].

Учений у своїх працях не використовує термін «комунікація», а тим більше «комунікативність». Загальним поняттям комунікативного підходу у В. Сухомлинського є «взаємодія», що в педагогічній теорії вченого переважно відображає суть поняття комунікативності. Іншими основними поняттями комунікативної проблематики є: «взаємини», «взаємовідносини», «стосунки», «спілкування» тощо.

Аналіз праць вченого дає можливість зробити висновок, що онтологічною, аксіологічною і телеологічною основою всебічно розвиненої особистості в педагогічній системі вченого є взаємодія людини із зовнішнім світом – природа, суспільство і людина, її ставлення до навколишнього природного й суспільного середовища. В. Сухомлинський зазначає: «Ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що позад неї нічого більше пізнавати» [35, с. 251].

Педагог характеризував зовнішнє середовище як визначальний фактор духовного життя, «духовне життя, духовне багатство людини визначається багатством її справжнього ставлення до навколишнього світу, змістом і характером її взаємодії з природою та людьми» [35, с. 233].

Основну роль у взаємодії людини і світу В. Сухомлинський відводить аксіологічному виміру взаємодії. З одного боку, потрібно, щоб «пізнання навколишнього світу було разом з тим і моральним розвитком» [37, с. 309], а з іншого – відносини між вихованцем і навколишнім світом потребують «втільнення морального багатства» [37, с. 304]. Важливим елементом ціннісної взаємодії людини і світу є її естетичні виміри. Адже, на думку педагога, «сприймаючи прекрасне в природі і мистецтві, людина відкриває прекрасне в самій собі» [37, с. 389].

Виходячи з цього, важливим аспектом змісту освіти В. Сухомлинський визначає знання, уміння, навички взаємодії людини із зовнішнім світом – це природа, суспільство і людина. Але, незважаючи на те, що педагог робить акцент на ролі зовнішніх аспектів взаємодії, важливим комунікативним елементом змісту освіти в творчості вченого є внутрішня взаємодія, взаємодія в системі «Я – Я-Інший». Таке означення змісту освіти пов'язує його зі змістом комунікативності людини у світі.

Природа – «джерело нашого буття і сутність нашого буття, вона єдина і нероздільна з нами, з людиною». Кожен з нас – «природа, яка стала людиною». Взаємодія дитини з природою – це основа її розвитку. Природа – це «джерело мислення й мови», а її пізнання «облагороджує серце й гартує волю». «Пізнання природи, оволодіння знаннями про неї містить у собі... цілком не розкриті, ще не

використані до цих пір можливості для того, щоб знання формували позиції людини – соціально-політичні, моральні, естетичні, а ці позиції, по суті, і є світоглядом в дії», – писав Василь Олександрович [38].

Як бачимо, вчений розглядає природу та взаємодію з нею як онтологічну (смыслову) та аксіологічну основу людського буття.

Природа – благодатне джерело виховання людини. Але з пізнання природи лише починається становлення розуму, почуттів, поглядів, переконань. Людина живе в суспільстві, і, по суті, все її життя – це ті стосунки, у які вона входить з іншими людьми [40, с. 43]. Ввести дитину в складний світ людських стосунків – одне з найважливіших завдань виховання. Щоб дитина серцем відчувала іншу людину – так можна сформулювати важливе виховне завдання, яке потрібно ставити перед собою [40, с. 89].

Важливим елементом комунікативного підходу В. Сухомлинського є акцент на комунікативній ролі вчителя. Основним в процесі взаємодії учителя та учня педагог визначає «духовне спілкування». Виховання – це насамперед постійне духовне спілкування вчителя й дитини [40, с. 9].

Учений-педагог створив нарізну комунікативну систему організації освітнього процесу, яка пронизує та об'єднує весь період перебування дитини в школі та переважно дошкільний етап розвитку дитини. Основою цієї системи є «учень у його взаємодії із зовнішнім та внутрішнім світом».

Наукова та практична діяльність педагога здійснювалася в межах радянської системи освітньо-педагогічної комунікації, яка характеризувалася авторитаризмом та монологічністю, але В. Сухомлинський, на нашу думку, здолав її межі та вийшов на рівень гуманістичної та діалогічної комунікації – комунікативності. Комунікативні ідеї В. Сухомлинського стали методологічною основою теорії та практики педагогічної комунікативістики в педагогічній творчості багатьох українських педагогів, які внесли свій вклад у руйнування радянської педагогіки та становлення (вже в пострадянський період) гуманістичної педагогіки.

У 60-ті рр. ХХ ст. активно працював над дослідженням *педагогіки взаємин* відомий український вчений І. Синиця. Освітній процес він розглядав як «спільну діяльність» вчителів і учнів. Тому, на його думку, успіх навчання і виховання залежить від характеру взаємин між учителями й учнями. Організуючи свої взаємини з учнями і між ними, вчитель навчає найголовнішого – «жити серед людей». «Дуже важливо, ким будуть такі учні, але в стократ важливіше – якими вони будуть. А бути вони мають насамперед людьми на землі. До цієї найпочеснішої професії – бути людиною на землі – учні готуються в процесі своїх стосунків з дорослими, з батьками і між собою. У цьому процесі вони практично засвоюють правила людського співжиття» [31, с. 7].

Важливою для розуміння І. Синицею сутності поняття взаємин і генези комунікативного підходу є поєднання вченим таких комунікативних явищ і понять, як «ставлення», «духовний контакт», «взаємини», «спільність прагнень», «спільна діяльність» [31]. Адже, на нашу думку, саме якість «ставлення до Іншого» визначає подальший процес, результат та якість комунікативної взаємодії. «Ставлення» є важливою умовою можливості «контакту» (згадаймо «зустріч» О. Больнова [8]) («духовного контакту»). І саме від цієї «зустрічі», від цього «контакту» залежить подальша доля взаємин і комунікативності загалом.

У 70-ті роки ХХ ст. проблему педагогічних взаємин досліджував учений-педагог М. Красовицький, який, розглядаючи питання, як домогтись належного виховного впливу на учнів, робить спробу дослідження форми і змісту взаємин між учителем та учнями. Під формою взаємин він розуміє тон і стиль спілкування, своєрідне його забарвлення. А під змістом взаємин вчений розуміє «духовний контакт» між учителем і вихованцями, своєрідний підтекст взаємин, певну систему особистих зв'язків, в основі яких лежить розуміння учнем мотивів, дій і вимог учителя. Сила педагогічного впливу є великою тільки тоді, коли взаємини ґрунтуються на «взаєморозумінні, взаємоповазі, духовному зв'язку вихователя й вихованця» [17, с. 46].

У контексті педагогічної етики аналізує проблему взаємин учителя і учнів в досліджуваній історичний період психолог і педагог, професор Д. Ніколенко [20]. Питання гуманних взаємин та «взаємостосунків» порушує педагог М. Вейт [9]. Акцент на ролі взаємооцінки в розвитку взаємин учителів та учнів робить педагог В. Власенко [10]. Питання взаємин учителя й учнів у навчальному процесі розглядає відомий сучасний психолог і педагог, академік С. Максименко. Навчальна діяльність, на його думку, передбачає «об'єднання зусиль учителя і учнів» [19, с. 17].

Значний внесок у становлення комунікативного підходу в освіті зробили представники «педагогіки такту». Важливим є те, що такт у педагогічних дослідженнях розглядався не просто як один з механізмів педагогічної діяльності вчителя, а й як важливий методологічний принцип педагогіки загалом. Аргументом у підтвердження цього є те, що дослідженням явища і поняття такту займалися, крім безпосередньо педагогів, і психологи. Активно над проблемами психології та педагогіки такту працювали українські радянські педагоги В. Бойко, С. Максименко, І. Синиця, І. Федоренко та ін.

Педагогічний такт, на думку І. Синиці, є однією з так званих «вічних проблем педагогічної науки та практики» [32, с. 3]. Такт – складова професії учителя, яка відрізняє його від непедагога, – це «своєрідна професійна етика вчителя», важлива складова професійної моралі вчителя [31, с. 14]; це «складне спеціальне професійне вміння вчителя поводитися з учнями, зокрема вміння знайти і правильно застосувати найефективніший у певних умовах засіб виховного впливу на учнів, який сприяв би розвитку їх людської гідності» [32, с. 3].

Педагогічний такт, на думку С. Максименка, часто визначають як «почуття міри» або як «міра педагогічної діяльності і корисності наших вчинків, слів, засобів, усього нашого впливу на учнів» [19, с. 20].

Педагогіка такту паралельно з педагогікою взаємин стала ще однією спробою гуманізувати освітньо-педагогічний процес, обійти авторитарні, монологічні, ідеологічні імперативи радянської освіти та педагогіки. Погляди вчених поступово, свідомо чи несвідомо, трансформуються від авторитарної, монологічної педагогіки «свідомості-Я» до педагогіки «свідомості «Я – Інший». Саме психологія та педагогіка взаємин і такту відкривають цінність «Іншого» (учня) в комунікативній системі «Я – Інший».

Особливий вплив на становлення комунікативного підходу в освіті мало розроблення теорії *педагогічного спілкування*. Процес активного дослідження педагогічного спілкування був започаткований з 70-х рр. ХХ ст. колективом київських дослідників, яким керував психолог і педагог О. Киричук. Акцент робився на дослідженні спілкування в класному колективі [14].

важливим у підході до дослідження проблеми спілкування стало те, що О. Киричук розглядав проблему спілкування як «об'єкт педагогічних досліджень» [15]. Спілкування, як його характеризує вчений, «є необхідною умовою людського існування взагалі», поза спілкуванням «неможлива трудова діяльність людини». Саме спілкування «стало вирішальною умовою виникнення і розвитку специфічно людських форм і засобів психічної діяльності – свідомості й мови», воно є «необхідною передумовою мислення». Тему педагогічного спілкування у 70-х рр. ХХ ст. також досліджували Ю. Гапон, Б. Ільюк, С. Жовтобрюхова, Г. Полякова та ін.

Акцент на дослідженні педагогічного спілкування став початком пошуку системоутворювальної основи як комунікативного виміру освіти, так і освіти загалом. Аналіз наукових праць з проблем педагогічної комунікативності дає можливість зробити висновок, що в 70–80 рр. було розроблено теорію педагогічного спілкування, яка стала науково-теоретичною основою формування комунікативного підходу в освіті незалежної України 90-х рр. ХХ ст.

Активізація дослідження питання педагогічного спілкування сприяла усвідомленню педагогами важливості ролі комунікативного чинника в становленні сучасної парадигми як буття людини, так і парадигми сучасної освіти.

Нині бачимо суттєві методологічні недоліки теорії педагогічного спілкування. По-перше, педагогічне спілкування базувалося на ідеологічних та монологічно-авторитарних формах радянської педагогіки. По-друге, чинником, який суттєво гальмував становлення комунікативного підходу в українській освіті, стали процеси русифікації освітнього процесу, особливо домінування російської мови [7]. Адже мова спілкування є суттєвим духовно-смысловим чинником розвитку національної освіти та комунікативного підходу в освіті зокрема. По-третє, педагогічне спілкування визначалося як системоутворювальна форма комунікативних засад освітнього процесу, що системно поєднує всі інші комунікативні форми (взаємини, такт, співробітництво, комунікація та ін.). Спілкування, на нашу думку, є важливою, але тільки як одна з форм комунікативності, тому зводити взаємодію людини у світі до спілкування як основи комунікативного буття людини, некоректно, як і некоректно зводити педагогічну комунікативність (чи взаємодію) до педагогічного спілкування.

Проблема подолання русифікації українського освітнього простору та педагогічного спілкування зокрема почала розв'язуватися тільки після відновлення Україною незалежності. Що стосується питання монологічно-авторитарної форми педагогічного спілкування, то цю проблему вдалось розв'язати за допомогою діалогічної форми педагогічного спілкування. Адже вже сама логіка рефлексії педагогічної теорії спілкування та її практичної актуалізації під впливом розвитку соціального, освітнього, теоретико-педагогічного процесів розгорталася між двома освітніми стратегіями – монологічною і діалогічною в напрямі від монологічної до діалогічної.

Інтерес до *педагогічного діалогу* виникає з початку 80-х рр. ХХ ст. Проблема діалогічного спілкування в освіті в досліджуваній період розглядалася в концепції «Школи діалогу культур», яку було створено в Україні. З 1979 р. вчителі – літератор В. Литовський, історик І. Солomadін, фізик В. Ямпольський та математик С. Курганов почали розробляти та проводити в школі уроки-діалоги [16]. Теоретичні й практичні напрацювання «Школи діалогу культур» вплинули на поглиблення досліджень проблем діалогу в педагогічному процесі. Питання діалогу в освіті почали

розглядатися в контексті інших проблем комунікації – спілкування, педагогічна взаємодія, педагогічна майстерність та ін. До дослідження цієї проблеми долучилися вчені Інституту психології ім. Г. С. Костюка. Проте реалізувати ідею педагогічного діалогу в межах радянської монологічної, авторитарної та русифікованої системи освіти було дуже складно. Це стало можливим в освіті за часів незалежної України.

Важливим методологічним, теоретичним принципом, організаційною формою становлення комунікативного підходу в другій половині 80-х рр. ХХ ст. стала *педагогіка співробітництва*, яка здійснила спробу акумулювати, синтезувати різні явища проблеми комунікативності. Педагогіка співробітництва забезпечила вирішальний вплив на процес актуалізації питання комунікативності як важливого онтологічного, аксіологічного та методологічного чинника розвитку освіти. Важливо зазначити, що значний вплив на становлення педагогіки співробітництва мала педагогічна творчість В. Сухомлинського [6].

Незважаючи на ідеологічний та організаційний спротив, процес змін в освітній галузі, який відбувався в СРСР під гаслом «перебудови», ставав незворотнім.

Педагогічний рух за назвою «педагогіка співробітництва» трансформувалася на потужний каталізатор перетворень в освіті. У ньому взяли участь українські педагоги С. Гузик, О. Захаренко та ін. Вони гостро критикували чинну тоді систему освіти, розвиток офіційної педагогічної науки і «вимагали демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу, індивідуального підходу до дитини як повноцінної особистості, співпраці й співробітництва в процесі взаємодії учителя й учнів тощо» [34, с. 64].

Педагогіка співробітництва зробила істотний крок у напрямі гуманізації освіти. Проте, незважаючи на всю свою актуальність, гасло педагогіки співробітництва, на думку багатьох педагогів, «повисає у повітрі і залишається гарним словосполученням, не переходячи у доступне для кожного вчителя керівництво до дії. Заклик до педагогіки співробітництва поки що не спричинив істотних змін. Це станеться лише тоді, коли з гасла воно перетвориться в педагогічну техніку – зрозумілу і звичну для кожного сукупність методів і прийомів виховання» [42, с. 16]. Бачимо більш жорсткішу оцінку педагогіки співробітництва. «Ні, ніякої нової педагогіки наші новатори не створили. Адже вона й не потрібна. А от збагачення радянської педагогіки новими ідеями, новими методичними прийомами, одне слово – її подальший творчий розвиток – це дійсно необхідне» [11, с. 20].

На нашу думку, педагогіка співробітництва, незважаючи на теоретичну і практичну активність її прихильників, зокрема в українській педагогіці, вже в пострадянський період не змогла вийти на рівень теоретичного обґрунтування, на рівень окремого підходу в освіті, не змогла стати методологічною основою подальшого розгортання комунікативного підходу в освіті. Причини були різні. Від шаленого спротиву офіційної педагогіки та освітніх чиновників, який відбувався в 90-ті рр. ХХ ст., до слабкості при її розробленні філософсько-методологічних обґрунтувань, що базувалися переважно на радянських педагогічних засадах і діяльнісному підході. Разом з тим, незважаючи на це, педагогіка співробітництва здійснила вирішальний вплив на процес актуалізації питання комунікативності як важливого онтологічного, аксіологічного та методологічного чинника розвитку освіти і зробила важливий крок до становлення комунікативного підходу в освіті.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Отже, 50-ті – 80-ті рр. ХХ ст. стали важливим етапом трансформації педагогіки та освіти загалом від авторитарно-монологічної до демократично-діалогічної, становлення комунікативності як методологічної основи педагогіки та освіти – зародження та становлення комунікативного підходу в освіті України.

Саме в освіті здебільшого закладалися паростки гуманістичного усвідомлення сутності людського буття, гуманістичного ставлення до дитини, усвідомлення того, що важливим гуманістичним явищем, формою розвитку особистості є комунікативність (діалогічна комунікація).

Особлива роль у зародженні та становленні комунікативних основ педагогіки та освіти належить В. Сухомлинському, який створив систему педагогічної комунікативності, що наблизила педагогіку до розроблення комунікативного підходу в освіті.

Важливим чинником процесу становлення комунікативного підходу в освіті у визначених хронологічних межах стали комунікативні ідеї, які визначалися концептами: «педагогіка взаємин» (М. Вейт, В. Власенко, М. Красовицький, С. Максименко, Д. Ніколенко, І. Синиця та ін.), «педагогіка такту» (В. Бойко, С. Максименко, Д. Самуйленков, І. Синиця, І. Федоренко та ін.), «педагогіка спілкування» (Ю. Гапон, Б. Ільюк, С. Жовтобрюхова, О. Киричук, Г. Полякова та ін.), «педагогіка діалогу» (С. Курганов, В. Литовський, І. Соломадін, В. Ямпольський та ін.), «педагогіка співробітництва» (Ю. Гільбух, С. Гузик, О. Захаренко та ін.).

Процес генези комунікативних ідей в педагогічній думці радянської України (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) розгортався від означення комунікативних чинників освіти лише як психологічних форм освітнього процесу, у системі «учитель – учень» (взаємини, такт, спілкування) до системоутворювальних явищ і понять освітнього процесу та освіти загалом (спілкування, діалог, співробітництво), що суттєво наблизило педагогічну науку до комунікативного підходу в освіті.

Комунікативно-педагогічна творчість В. Сухомлинського, розвиток комунікативних засад освіти та педагогіки в «педагогіці взаємин», «педагогіці такту», «педагогіці спілкування», «педагогіці діалогу», «педагогіці співробітництва» стали вже в добу незалежної України основою досліджень таких комунікативних ідей, як «педагогіка діалогу», «педагогіка толерантності», «педагогіка взаємодії», «педагогіка комунікації». Вони стали тими науково-комунікативними каталізаторами, які стимулювали науковий прорив в напрямі розроблення та реалізації в незалежній Україні нової парадигми освіти та нової парадигми педагогічної комунікації, які ми визначаємо як комунікативну парадигму, що базується на демократизмі, гуманізмі, діалозі, співробітництві, суб'єктності та ін.

Здійснене нами дослідження може стати основою подальшого вивчення генези комунікативних ідей у педагогічній думці незалежної України та розроблення комунікативного підходу в освіті, не в контексті наближення освітнього процесу до реального спілкування та означення комунікації лише як одного з педагогічних засобів, а передусім у контексті комунікативності як онтологічної, аксіологічної та телеологічної основи сутності й розвитку особистості та визначальної методологічної основи педагогіки та освіти загалом.

Список використаних джерел

1. Адаменко О. В. Українська педагогічна думка в другій половині ХХ століття : монографія. Луганськ: Альма-матер, 2005. 704 с.
2. Березівська Л. Д. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського як інтегратор і поширювач Сухомлиністики в інформаційному просторі України. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Педагогічні науки. 2018. Вип. 171. С. 28–34.
3. Березівська Л. Д. Радянська реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1959). *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 42–47.
4. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Радянській Україні в умовах авторитарного суспільства (1931–1991): історіографія та джерела. *Науково-педагогічні студії*. 2019. № 3. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2019-3-9-33>.
5. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
6. Березівська Л. Д. Творча спадщина В. О. Сухомлинського як джерело педагогіки співробітництва. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка]*. Серія «Педагогічні науки». Кіровоград, 2008. Вип. 78, ч. 2. С. 183–187.
7. Березівська Л. Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964–1984). *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 60–63.
8. Больнов О. Ф. Зустріч. *Першоджерела комунікативної філософії*. Київ: Либідь, 1996. С. 157–170.
9. Вейт М. А. Психолого-педагогічні основи встановлення гуманних взаємин у системі «вчитель – учні». *Радянська школа*. 1987. № 2. С. 22–26.
10. Власенко В. В. Взаємооцінка вчителів і учнів. *Рідна школа*. 1965. № 10. С. 34–38.
11. Гільбух Ю. З. Педагогіка співробітництва: досягнення і прорахунки. *Радянська школа*. 1988. № 11. С. 12–20.
12. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. 488 с.
13. Єрмоєнко О. А. Теорія та практика демократизації відносин «учитель – учень» (на матеріалах середніх закладів освіти України другої половини ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 20 с.
14. Киричук О. В. Спілкування в колективі як фактор формування особистості учня. *Радянська школа*. 1977. № 1. С. 32–40.
15. Киричук О. В. Проблема спілкування як об'єкт педагогічних досліджень. *Радянська школа*. 1973. № 6. С. 5–14.
16. Курганов С. Ю. Школа діалогу культур в Україні [Електронний ресурс]. URL: <https://www.culturedialogue.org/node/1778> (дата звернення 25.08.2022)
17. Красовицький М. Є. Взаємини між учителем і колективом старшокласників. *Радянська школа*. 1971. № 2. С. 45–50.
18. Золотухіна С. Т. Розвиток ідеї виховуючого навчання в історії педагогічної думки та в практиці України: підручник. Харків, 1994. 108 с.
19. Максименко С. Д. Взаємини вчителя і учнів у процесі навчання. *Рідна школа*. 1981, № 7, С. 17–21.
20. Ніколенко Д. Ф. Взаємини вчителя і учнів у світлі педагогічної етики. *Радянська школа*. 1976. № 10. С. 44–53.
21. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 25.08.2022).
22. Петренко О. Б. Гендерні підходи до освіти та виховання в історії вітчизняної

школи і педагогіки (ХХ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Рівненський держ. гуманітар. університет. Рівне, 2010. 565 с.

23. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти у вітчизняній педагогіці 1964-1984 рр. : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. 488 с.

24. Прищак М. Д. Комунікативні основи педагогіки В. О. Сухомлинського. *Вісник «ВПІ»*. 2015. № 4. С. 141–147.

25. Прищак М. Д. До питання комунікативного підходу в освіті. *Вісник «ВПІ»*. 2013. № 1. С. 133–136.

26. Прищак М. Д. Суспільні засади генези теорії та практики комунікації в освіті України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ століття). *Нова педагогічна думка*. 2010. № 4. С. 12–14.

27. Прищак М. Д. Теоретико-методологічні основи педагогічної комунікації. *Вісник «ВПІ»*. 2010. № 6. С. 114–118.

28. Прокоп І. С. Розвиток виховних цілей навчання у дидактиці загальноосвітньої школи (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. – 20 с.

29. Роджерс К. Вчитися бути вільним. *Гуманістична психологія: Антологія* : у 3 т. Київ: Пульсари, 2001. Т. 1. С. 37–59.

30. Савченко О. Я. Розвиток творчості школяра – стрижнева проблема творчості В. О. Сухомлинського. *Животворча сила педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського*. Донецьк: Витоки, 2011. С. 17–22.

31. Синиця О. І. Наші взаємини з учнями. *Рідна школа*. 1965. № 10. С. 7–14.

32. Синиця О. І. Про педагогічний такт. *Рідна школа*. 1976. № 8, С. 3–11.

33. Сухомлинська О. В. Василь Сухомлинський в зарубіжжі. *Початкова школа*. 1998. № 9. С. 5–10.

34. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ, 2003. 68 с.

35. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 1. С. 207–400.

36. Сухомлинський В. О. Листи до сина. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 3. С. 582–657.

37. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 3. С. 281–582.

38. Сухомлинський В. О. Природа, труд, мировоззрение. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 5. С. 581–592.

39. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 1. С. 53–206.

40. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 3. С. 5–279.

41. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977. Т. 2. С. 147–416.

42. Трухін О. І. Що перешкоджає педагогіці співробітництва. *Радянська школа*. 1990. № 4. С. 16–21.

43. Хміль Н. А. Розвиток засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки в Україні (середина ХХ століття – початок ХХІ століття) : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. 20 с.

44. Цимбалюк О. М. Професійна комунікативна діяльність учителя загальноосвітньої школи у вітчизняній педагогіці (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Рівненський держ. гуманітар. ун-т. Рівне, 2011. 20 с.

References

1. Adamenko, O. V. (2005). *Ukrainska pedahohichna dumka v druhii polovyni XX stolittia*: monohrafiia. Luhansk: Alma-mater. [in Ukrainian].
2. Berezivska, L. D. (2018). Derzhavna naukovo-pedahohichna biblioteka Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho yak intehrator i poshyriuvach Sukhomlynistyky v informatsiinomu prostori Ukrainy. *Naukovi zapysky [Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]*. Serii: *Pedahohichni nauky*, 171, 28–34. [in Ukrainian].
3. Berezivska, L. D. (2007). Radianska reforma shchodo zmitsnennia zviazku shkoly z zhyttiam (1956–1959). *Shliakh osvity*, 4, 42–47. [in Ukrainian].
4. Berezivska, L. D. (2019). Reformuvannia zahalnoi serednoi osvity v Radianskii Ukraini v umovakh avtorytarnoho suspilstva (1931–1991): istoriohrafia ta dzherela. *Naukovo-pedahohichni studii*, 3. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2019-3-9-33> [in Ukrainian].
5. Berezivska, L. D. (2008). *Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti*: monohrafiia. Kyiv: Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
6. Berezivska, L. D. 2008. Tvorcha spadshchyna V. O. Sukhomlynskoho yak dzherelo pedahohiky spivrobitnytstva. *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Vynnychenka]*. Serii «Pedahohichni nauky», Vyp. 78, ch. 2, 183–187. [in Ukrainian].
7. Berezivska, L. D. Chastkovi vnutrishnosystemni zminy shkilnoi osvity URSSR v konteksti prykhovanoi rusyfikatsii (1964–1984). *Ridna shkola*, 2007, 9, 60–63. [in Ukrainian].
8. Bolnov, O. F. (1996). *Zustrich. Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
9. Veit, M. A. (1987). Psykhologo-pedahohichni osnovy vstanovlennia humannykh vzaiemyn u systemi «vchytel – uchni». *Radianska shkola*, 2, 22–26. [in Ukrainian].
10. Vlasenko, V. V. Vzaiemootsinka vchyteliv i uchniv. *Ridna shkola*, 1965, 10, 34–38. [in Ukrainian].
11. Hilbukh, Yu. Z. Pedahohika spivrobitnytstva: dosiahnennia i prorakhunky. *Radianska shkola*, 1988, 11, 12–20. [in Ukrainian].
12. Iermolenko, A. M. (1999). *Komunikatyvna praktychna filosofia*. Kyiv: Libra. [in Ukrainian].
13. Ieromenko, O. A. (2008). *Teoriia ta praktyka demokratyzatsii vidnosyn «uchytel – uchen» (na materialakh serednikh zakladiv osvity Ukrainy druhoi polovyny XX stolittia)* [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Kharkivivskyi natsionalnyi pedahohichniy universytet im. H. S. Skovorody]. [in Ukrainian].
14. Kyrychuk, O. V. (1977). Spilkuvannia v kolektyvi yak faktor formuvannia osobystosti uchnia. *Radianska shkola*, 1, 32–40. [in Ukrainian].
15. Kyrychuk, O. V. (1973). Problema spilkuvannia yak ob'ekt pedahohichnykh doslidzhen. *Radianska shkola*, 6, 5–14. [in Ukrainian].
16. Kurhanov, S. Yu. *Shkola dialohu kultur v Ukraini*. <https://www.culturedialogue.org/node/1778> [in Ukrainian].
17. Krasovytskyi, M. Ye. (1971). Vzaiemyny mizh uchytelom i kolektyvom starshoklasnykiv. *Radianska shkola*, 2, 45–50. [in Ukrainian].
18. Zolotukhina, S. T. (1994). *Rozvytok idei vykhovuiuchoho navchannia v istorii pedahohichnoi dumky ta v praktytsi Ukrainy*: pidruchnyk. Kharkiv [in Ukrainian].
19. Maksymenko, S. D. (1981). Vzaiemyny vchytelia i uchniv u protsesi navchannia. *Ridna shkola*, 7, 17–21. [in Ukrainian].
20. Nikolenko, D. F. (1976). Vzaiemyny vchytelia i uchniv u svitli pedahohichnoi etyky. *Radianska shkola*, 10, 44–53. [in Ukrainian].
21. *Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly*. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola->

[compressed.pdf](#) [in Ukrainian].

22. Petrenko, O. B. (2010). *Henderni pidkhody do osvity ta vykhovannia v istorii vitchyznianoï shkoly i pedahohiky (XX stolittia)* [dysertatsiia d-ra ped. nauk, Rivnenenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet]. [in Ukrainian].

23. Pyrozhenko, L. V. (2014). *Reformuvannia zmistu zahalnoi serednoi osvity u vitchyznianiï pedahohitsi 1964-1984 rr.* [dysertatsiia d-ra ped. nauk, Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy]. [in Ukrainian].

24. Pryshchak, M. D. (2015). Komunikatyvni osnovy pedahohiky V. O. Sukhomlynskoho. *Visnyk «VPI»*, 4, 141–147. [in Ukrainian].

25. Pryshchak, M. D. (2013). Do pytannia komunikatyvnoho pidkhodu v osviti. *Visnyk «VPI»*, 1, 133–136. [in Ukrainian].

26. Pryshchak, M. D. (2010). Suspilni zasady genezy teorii ta praktyky komunikatsii v osviti Ukrainy (druha polovyna 40-kh – 50-ti roky XX stolittia). *Nova pedahohichna dumka*, 4, 12–14. [in Ukrainian].

27. Pryshchak, M. D. (2010). Teoretyko-metodolohichni osnovy pedahohichnoi komunikatsii. *Visnyk «VPI»*, 6, 114–118. [in Ukrainian].

28. Prokop, I. S. (2008). *Rozvytok vykhovnykh tsilei navchannia u dydaktytsi zahalnoosvitnoi shkoly (druha polovyna XX – pochatok XXI st.)* [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Kyivskyi natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka]. [in Ukrainian].

29. Rodzhers, K. (2001). Vchytysia buty vilnym. In *Humanistychna psykholohiia: Antolohiia* (Vol. 1, pp. 37–59). Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian].

30. Savchenko, O. Ya. (2011). Rozvytok tvorchosti shkoliara – stryzhneva problema tvorchosti V. O. Sukhomlynskoho. In *Zhyvotvorcha syla pedahohichnoi spadshchyny V. O. Sukhomlynskoho* (pp. 17–22). Donetsk: Vytoky. [in Ukrainian].

31. Synytsia, O. I. (1965). Nashi vzaiemyny z uchniamy. *Ridna shkola*, 10, 7–14. [in Ukrainian].

32. Synytsia, O. I. (1976). Pro pedahohichni takt. *Ridna shkola*, 8, 3–11. [in Ukrainian].

33. Sukhomlynska, O. V. (1998). Vasyl Sukhomlynskyi v zarubizhzi. *Pochatkova shkola*, 9, 5–10. [in Ukrainian].

34. Sukhomlynska, O. V. (2003) *Istoryko-pedahohichni protses: novi pidkhody do zahalnykh problem*. Kyiv. [in Ukrainian].

35. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Dukhovnyi svit shkoliara. In *Vybrani tvory* (Vol. 1, pp. 207–400). Radianska shkola. [in Ukrainian].

36. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Lysty do syna. In *Vybrani tvory* (Vol. 3, pp. 582–657). Radianska shkola. [in Ukrainian].

37. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Narodzhennia hromadianyna. In *Vybrani tvory* (Vol. 3, pp. 281–582). Radianska shkola. [in Ukrainian].

38. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Pryroda, trud, myrovozzrenye. In *Vybrani tvory* (Vol. 5, pp. 581–592). Radianska shkola. [in Ukrainian].

39. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Problemy vykhovannia vsebichno rozvynenoï osobystosti. In *Vybrani tvory* (Vol. 1, pp. 53–206). Radianska shkola. [in Ukrainian].

40. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Sertse viddaiu ditiam. In *Vybrani tvory* (Vol. 3, pp. 5–279). Radianska shkola. [in Ukrainian].

41. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Yak vykhovaty spravzhniu liudynu. In *Vybrani tvory* (Vol. 2, pp. 147–416). Radianska shkola. [in Ukrainian].

42. Trukhin O. I. (1990). Shcho pereshkodzhaie pedahohitsi spivrobotnytstva. *Radianska shkola*, 4, 16–21. [in Ukrainian].

43. Khmil N. A. (2009). *Rozvytok zasobiv naukovoï komunikatsii yak skladovoï pedahohichnoi nauky v Ukraini (seredyna XX stolittia – pochatok XXI stolittia)* : [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Luhanskyi natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka]. [in Ukrainian].

44. Tsymbaliuk O. M. *Profesiina komunikatyvna diialnist uchytelia zahalnoosvitnoi shkoly u vitchyzniani pedahohitsi (druha polovyna XX stolittia): [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Rivnenenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet]. [in Ukrainian].*

Mykola Pryshchak,
candidate of pedagogical sciences,
Associate Professor of Philosophy and Humanities
Vinnytsia National Technical University,
Vinnytsia, Ukraine
e-mail: m_pryschak@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-7237-5464

GENESIS OF COMMUNICATIVE IDEAS IN THE PEDAGOGICAL THOUGHT OF UKRAINE (50s – 80s of the XX century)

The article identifies communicative ideas in the pedagogical thought of Ukraine (50s – 80s of the 20th century), which influenced the formation of the communicative approach in education, and investigates their genesis (definition, socio-historical conditions of emergence, formation, development, mutual influence).

It has been proven that the determining factor in the formation of the communicative approach in the 1950s and 1960s was the communicative and pedagogical work of V. O. Sukhomlynskyi. Despite the fact that the scientific and practical activity of the scientist was carried out within the limits of the Soviet system of educational and pedagogical communication, which was characterized by authoritarianism and monologicity, he, consciously or unconsciously, overcame its limits and reached the level of humanistic and dialogical communication - communicativeness.

In the studied period, simultaneously with the communicative and pedagogical work of V. Sukhomlynskyi, other teachers also actively worked in the direction of actualizing the relevant communicative factors (ideas). In particular, this is a study of the problem of «relationship» (M. Veit, V. Vlasenko, M. Krasovytskyi, S. Maksimenko, D. Nikolenko, I. Sinytsia, etc.), «tact» (V. Boyko, S. Maksimenko, D. I. Solomadin, V. Yampolsky, S. Kurganov, etc.), «collaborations» (Y. Hilbukh, S. Guzik, O. Zakharenko etc.).

It was determined that the process of the genesis of communicative ideas in the pedagogical thought of Ukraine (50s – 80s of the 20th century) unfolded from the definition of communicative factors of education as interpersonal (psychological) forms of the educational process, in the «teacher-student» system (relationships, tact, communication, dialogue) to the definition of communicative factors of education as system-forming phenomena and concepts of the educational process and education in general (communication, dialogue, cooperation), which significantly brought pedagogical science closer to the development of a communicative approach in education.

The study of the genesis of communicative ideas testifies to the gradual awareness by teachers of the role of communicativeness as an ontological, teleological and axiological basis of personality development and an important methodological principle of the development of pedagogy and education in general.

Key words: *education, pedagogy, history of pedagogy, pedagogical thought, communicativeness, communicative ideas, communicative approach, relationships, tact, communication, dialogue, cooperation, interaction, Ukraine.*